

Nowomiejscy Żydzi

slajd1 „Współczesny widok Nowego Miasta nad Wartą z Kopca”

1. Gdy staniemy na Kopcu i zaczniemy się stamtąd przyglądać zabudowaniom Nowego Miasta, trudno nam będzie zauważyć ślady ciekawej, a jednak mało znanej części historii naszej miejscowości.

slajd2 (widokówka z początku XX w.)

2. Ta widokówka z początku XX w. pokazuje, że w Nowym Mieście, jeszcze w minionym wieku, żyli obok siebie mieszkańcy różnych wyznań, trzech różnych kultur. Po prawej stronie widać kościół katolicki pod wezwaniem św. Trójcy, a na wprost synagogę żydowską. Nie widać na niej kościoła protestanckiego, który został zbudowany w roku 1879.

- slajd3 widokówka z kościołem ewangelickiego (obecnie Dom Kultury)

- slajd4 widok kościoła ewangelickiego

- slajd5 widok kościoła p.w. Trójcy Św. od ul. Kościelnej

- slajd6 widok kościoła od strony dzwonnicy

- slajd7 widok synagogi od zewnątrz (narożnik ul. Zamkowej i Garncarskiej)

- slajd8 widok wnętrza synagogi

3. Celem naszego projektu jest przybliżenie właśnie tej nieznannej karty historii mieszkańców Nowego Miasta pochodzenia mojżeszowego.

4. Prawdę mówiąc nieznaną jest dokładna data osiedlenia się Żydów w Nowym Mieście n. W. Różne opracowania, do których udało nam się dotrzeć, sugerują, że miało to miejsce w połowie XV w., choć pierwsza udokumentowana wzmianka o mieszkańcach żydowskich w Nowym Mieście n. W. pochodzi z początku XVI w., kiedy to występują w spisie opłat koronacyjnych. Nowe Miasto bowiem jest wymienione już w najstarszym rejestrze osiedli żydowskich z 1507 roku. Dokument ten to wykaz podatku koronacyjnego pobranego od Żydów w związku z koronacją Zygmunta Starego. Żydzi nowomiejscy zapłacili wtedy 9 zł podatku.

5. W okresie wojen szwedzkich, tzw. „potopu”, nastąpił znaczny spadek ilości mieszkańców Nowego Miasta. W 1674 r. mieszkało tu 18 Żydów, którzy opłacali podatek tzw. pogłówny, natomiast w 1676 r. było ich tylko 13.

6. Jednak korzystne położenie Nowego Miasta, będącego miejscem przeladunkowym nad splawną Wartą i mającego postój pocztowy, dawało sposobność robienia dobrych interesów. Sprzyjało temu też 5 corocznych jarmarków. W związku tym pod koniec XVII w. nastąpił powolny rozwój miasta i wzrost zamożności jego mieszkańców, o czym świadczy udział kupców i rzemieślników żydowskich z Nowego Miasta w targach lipskich w latach 1681-1699. O ich zamożności mówi też fakt, że około 1770 roku Żydzi nowomiejscy płacili pogłównego 292 zł.

7. Z innych źródeł dowiadujemy się, że w tymże miejscu 25 Ijar (tzn. kwietnia) 1681

odbył się wielkopolski synod krajowy rabinów, co świadczy o znaczeniu nowomiejskiej gminy żydowskiej w tamtym czasie.

8. Natomiast według sprawozdania z wizytacji kościelnej z 20 listopada 1777 r. wiadomo, że gmina żydowska w Nowym Mieście n. W. od roku 1759 winna była kościołowi w Gogolewie kwotę 1000 florenów.

Wiadomo też, że w roku 1765 nowomiejska gmina żydowska, która miała dług wobec Kolegium Jezuickiego, zapłaciła 107 talarów 13 groszy 8 fenigów.

9. Czy Żydzi byli liczną grupą mieszkańców Nowego Miasta? Czym się zajmowali? Jak było zorganizowane życie tej społeczności? Na te i inne pytania postaramy się odpowiedzieć w dalszej części naszej prezentacji.

- slajd 9 Tabelka „Liczba mieszkańców NM w minionych wiekach.”

Liczba mieszkańców Nowego Miasta n. Wartą w minionych wiekach

Rok	Ogólna liczba mieszkańców	Katolicy	Żydzi	%	Ewangelicy
1674			18		
1676			13		
1794	606	410	149	24,5	17
1843	1297	595	628	48,4	74
1858	1229	701	355	35,1	173
1871	1261	604	382	30,3	237
1876	1142	640	382	33,5	120
1895	1138	811	122	10,7	205
1910	1050	761	59	5,6	190
1912	1050	594	56	5,3	200
1929			6		
1939			1		

10. Z powyższego zestawienia wynika, że w XIX w. Żydzi stanowili liczną grupę mieszkańców Nowego Miasta n. W. Był nawet taki okres, kiedy stanowili prawie połowę jego mieszkańców. Nie mniej jednak od połowy XIX w. liczba mieszkańców wyznania mojżeszowego gwałtownie się zmniejsza. Jakie były tego przyczyny?

slajd10 „Przyczyny zmniejszania się liczby Żydów w NM”

- zmiany w prawie pruskim, umożliwiające Żydom:
 - swobodę osiedlania się;

- wolność gospodarczą;
- równouprawnienie polityczne Żydów z innymi mieszkańcami Prus;
 - fala emigracji do Ameryki Północnej;
 - powolny spadek znaczenia Nowego Miasta nad Wartą;
 - zmiany polityczne w Europie po I. wojnie światowej.

11. W tym miejscu warto zatrzymać się przy tej jedynej osobie pochodzenia żydowskiego, która żyła w Nowym Mieście nad Wartą w 1939 roku. Kim ona zatem była?

12. Była nią pani Maria Marta Goldner, wtedy już starsza kobieta, pochodząca z zamożnej rodziny Goldnerów, którzy od dawna żyli w Nowym Mieście. Warto tu nadmienić, że jeden z członków tej rodziny, Magnus Goldner, brał udział w różnych kampaniach wojennych prowadzonych w drugiej połowie XIX w. przez cesarza Prus.

13. Trzeba zaznaczyć, że Maria Goldner jest życzliwie wspomiana przez pamiętających ją mieszkańców, chociażby ze względu na ekstrawagancki, jak na owe czasy, sposób ubierania się i dodatki. Pani Maria utrzymywała się z wynajmu mieszkań.

slajd11 Zdjęcie domu (róg ul. Kilińskiego i Jarocińskiej)

14. Pani Maria Marta Goldner, w listopadzie 1939 r., została aresztowana i wysłana, podobnie jak większość Żydów z powiatu jarocińskiego do getta w Łodzi, a po jego likwidacji, do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, gdzie została zamordowana. Z informacji otrzymanej z muzeum w Oświęcimiu wynika, że nie zachowały się dokumenty potwierdzające pobyt pani Marii w KZ Birkenau. Należy przypuszczać, że jako osoba w podeszłym wieku i niezdolna do pracy została skierowana z rampy prosto do komory gazowej.

15. Czym zajmowali się i z czego żyli Żydzi nowomiejscy? Jak powiedzieliśmy to wcześniej korzystne położenie Nowego Miasta sprawiało, że Żydzi chętnie osiedlali się w Nowym Mieście.

16. W związku z korzystnymi dla Żydów rozwiązaniami w prawie pruskim warto zauważyć, że do połowy 1842 roku w Nowym Mieście nad Wartą na ogólną liczbę 512 zamieszkujących tu Żydów, tylko 31 otrzymało tzw. patent naturalizacyjny (Żydzi posiadający taki patent mogli wybierać sobie miejsca zamieszkania w obrębie prowincji, wykonywać wybrany zawód oraz kupować nieruchomości. Musieli jednak wykazać się posiadaniem odpowiedniego majątku, znajomością języka niemieckiego i porzuceniem tradycyjnego stroju).

Mała liczba patentów naturalizacyjnych wystawionych dla Żydów z Nowego Miasta może być dowodem na ich tradycjonalizm.

17. Nowomiejscy Żydzi to głównie handlarze bydła, rzeźnicy, piekarze, sukiennicy. Trudnili się też handlem.

slajd12 „Źródła utrzymania nowomiejskich Żydów naturalizowanych”

1846

22 krawców, 6 piekarzy, 1 szklarz, 1 czapnik, 1 mydlarz i 3 rzeźników

1830

31 krawców, 1 garbarz, 2 czapników, 4 rzeźników, 4 piekarzy, 1 jubiler, 2 szklarzy i 2 mydlarzy.

Żydzi pełnili też od dawna funkcje w administracji miejskiej Nowego Miasta . I tak już w roku 1838 do rady miasta został wybrany kupiec Valentin (Falk) Lissner. Jego zaprzysiężenie nastąpiło w synagodze.

W 1905 w magistracie był 1 Żyd, a w radzie miejskiej zasiadało 3 Żydów.

18. Żydzi w Nowym Mieście mieli swoje domy głównie wokół Rynku i wzdłuż ul. Żerkowskiej.

slajd13 „Współczesny widok ul. Żerkowskiej”

slajd14 „Widok ulicy Żerkowskiej”

slajd15 „Widok domu na ul. Żerkowskiej”

slajd16 „Mapka katastralna posiadłości żydowskich. (Ulica Żerkowska i Garncarska)

19. Takie usytuowanie domów zamieszkiwanych przez żydowskich obywateli Nowego Miasta prowadziło niekiedy do powstawania napiętych sytuacji między nowomiejską gminą żydowską a katolickimi mieszkańcami miasta. W 1840 roku, na przykład, podczas obchodów Bożego Ciała wezwano Żydów publicznie w języku polskim, aby nie pokazywali się na ulicy podczas procesji.

20. W Nowym Mieście n. Wartą istniała zatem gmina żydowska, która rządziła się samodzielnie jako niezależna jednostka obok nieżydowskich mieszkańców miasta.

21. Zarząd gminy, tzw. kahał, reprezentował interesy gminy wobec magistratu miasta, poza tym nadzorował szkolnictwo, opiekę społeczną i cmentarz. Zajmował się również podziałem podatków, jakie mieli zapłacić Żydzi oraz decydowała o tym, kogo przyjmowano do gminy, a kogo nie.

22. Udało nam się ustalić nazwiska osób biorących udział w pracach gminy żydowskiej w roku 1819. Oto one:

Slajd17 „Nazwiska przedstawicieli gminy żydowskiej”

Lei Uhuru i Selig Kuntz (starszyzna), Abraham Goldner, Leiser Posner, Wolf Ruben, Julius Hirsch Kühn, Leib Hoffmann, Leiser Michale, Abraham Brandt, Israel Chaim, Itzig Lemeck, Zell Salomon, Chaim Weiß, Hirsch Frenkel, Aron Weiß, Abraham Held i Juda Groß (kupcy), Gabriel Hammel, Hirsch Brum, Leib Schimschak, Mosche Drupska i Dawid Bral (rzeźnicy), Jakob Bock, wdowa Kallmann, Israel Stich i Leib Iglak (piekarze), Arndt (Aron) Michel, Jakob Lehmann, Abraham Weiß, Israel Jakob Ratz, Leib Brat, Juda Schachne, Meyer Schroder, Mosche Ratz, Jakob Haase, Mosche Stich, Dawid Jakob Bry, Mosche Garcinski, Nathan Braun, Abraham Fromm, Jakob Brat i Elias Rapius (krawcy), Abraham Reich (jubiler), Salomon Hirsch Ansbach (garbarz), Joseph Kurz (czapnik), Mosche Nathan Braun (szklarz), Mosche Markus Unruh i Jakob Baruch.

23. Najbardziej szanowaną osobą w gminie żydowskiej był zawsze rabin, który był odpowiedzialny za prowadzenie nabożeństw, szkoły zwanej cheder i opiekę nad domem modlitwy, czyli synagogą, oraz pełnił funkcję duchowego ojca, doradcy, sędziego i interpretatora prawa religijnego w gminie.

24. Ustaliliśmy, że w Nowym Mieście n. Wartą działali następujący rabini:

Slajd18 „Nowomiejscy rabini”

ok. 1792 – 1810	rabin Jakob Abraham b. R. Nachman z Lask
ok. 1812	rabin Jakob Teomin
ok. 1819 - 1821	rabin Salomon
1822 - 1825	rabin Elia b. Joske Spiro
1825 - 1830	rabin Jakob b. Elkana
	rabin Menachem Nachum b. R. Jakob, i rabin Schalom b. Elijahu, zwany Salomon Elias. rabin Laser Strasser
1874 – 1877	rabin Israel Joseph
od 1877	rabin Salomon Lewin
	W Nowym Mieście n.W. zmarli i tam zostali pochowani rabini Menachem Nachum, Jakob Abraham i Salomon Elias

W roku 1889, ze względu na malejącą liczbę osób wyznania mojżeszowego, nowomiejska gmina żydowska przyłączyła się do rabinatu w Jarocinie.

25. Najslawniejszym nowomiejskim rabinem był rabin Salomon Elias.

Slajd19 „Zdjęcie rabina Salomona Eliasa”

Urodzony w styczniu 1795r., pobierał nauki u rabinów w Rawiczu i Kórniku. Przez 10 lat urzędował jako rabin w Żerkowie i ok. 30 lat, aż do swojej śmierci 20

Tiszri (września)1860, w Nowym Mieście n. W.

Lipski profesor Julius Fürst, który pochodził z Żerkowa, był jego uczniem. Sam rabin Salomon Elias był wielkim znawcą Talmudu. Prowadził obszerną korespondencję z najslawniejszymi naukowcami owych czasów.

Już w roku 1822 Salomon Elias został wybrany rabinem Nowego Miasta n. W., wolał jednak, ze względu na istniejące w gminie niesnaski, pozostać w Żerkowie, w konsekwencji czego Elias Spiro został wybrany rabinem Nowego Miasta n. W.

26. Inny nowomiejski rabin Laser Strasser zastąpił tym, że jako jedyny rabin w Wielkim Księstwie Poznańskim publicznie zaprotestował przeciwko reformom w judaizmie. Wypowiadał się m.in. przeciwko kazaniom w języku niemieckim oraz publicznej oświacie dla dzieci żydowskich.

27. Życie duchowe i społeczne gminy żydowskiej toczyło się wokół synagogi. Pierwsze wzmianki, pozwalające przypuszczać istnienie synagogi w Nowym Mieście n. W. pochodzą z połowy XVII w. Z kolei w dokumentach pruskich z 1794 roku znajduje się informacja, że w Nowym Mieście znajdowała się synagoga z rabinem.

Slajd20 „Widok synagogi zewnątrz i wewnątrz) – na jednym slajdzie zdjęcia ze slajdów 6 i 7

28. Widoczna na tym slajdzie synagoga znajdowała się na narożniku ul. Zamkowej i Garncarskiej.

Slajd21 „Narożnik ul. Zamkowej i Garncarskiej”

Slajd22 „Widok synagogi zewnątrz i wewnątrz) – na jednym slajdzie zdjęcia ze slajdów 6 i 7

Wybudowano ją na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku, a poświęcono 3. września 1874 roku. Mowę okolicznościową wygłosił dr Bloch z Poznania. Nowomiejska synagoga istniała do początku lat czterdziestych ubiegłego wieku, kiedy to została rozebrana na rozkaz władz hitlerowskich.

29. Nieopodal synagogi, na ul. Garncarskiej 9, znajdowała się szkoła żydowska, którą powołano do życia w roku 1829.

Slajd23 „Budynek dawnej szkoły żydowskiej”

30. Była to szkoła elementarna zwana cheder, do której posyłano chłopców w wieku trzech lub pięciu lat. Nauka w chederze polegała na nauce czytania po hebrajsku z elementarza Reszit Daat oraz z Księgi Kapłańskiej i mechanicznego tłumaczenia tej ostatniej. Dzieci przebywały w szkole przez większość dnia. Nauka trwała do bar micwy, czyli do trzynastych urodzin.

31. Pierwszego dnia po 13. urodzinach chłopców uznaje się za dorosłych (tj. zdolnych do przestrzegania przykazań Prawa Mojżeszowego). Od tego czasu są odpowiedzialni przed Bogiem za swe czyny. Mogą brać pełny udział w uroczystościach religijnych, odbywających się w synagodze.

32. W nowomiejskim chederze pracowali jako nauczyciele:

Slajd24 „Nauczyciele pracujący w szkole żydowskiej”

<i>Aron Goldschmidt</i>	<i>(ok. 1830)</i>
<i>Gottlob Borgheim,</i>	
<i>Löwi Juda Charlam z Kórnika</i>	<i>1834 - 1842</i>
<i>Braf</i>	<i>1843</i>
<i>Burchardt Wolff</i>	<i>1844 - 1868</i>
<i>S. Jacobsohn</i>	<i>1872 – 1890</i>
<i>J. Auerbach</i>	<i>1899 - 1903</i>

33. Do połowy XIX w. do szkoły żydowskiej uczęszczała dość liczna grupa dzieci, których liczba zaczęła się zmniejszać wraz ze zmniejszaniem się w Nowym Mieście n. W. liczby dorosłych mieszkańców wyznania mojżeszowego.

Slajd25 „Liczba uczniów szkoły żydowskiej w Nowym Mieście n. W.”

1838	84 uczniów (41 chłopców i 43 dziewczynki)
1839	74 uczniów (33 chłopców i 41 dziewczynki)
1842	93 uczniów (50 chłopców i 43 dziewczynki)
1849	100 uczniów
1850	94 uczniów
1858	80 uczniów
1863	52 uczniów
1878	50 uczniów
1899	16 uczniów
1903	12 uczniów

34. Dla porównania warto dodać, że gdy w roku 1858 do szkoły żydowskiej uczęszczało 80 uczniów, to do szkoły katolickiej chodziło 124 dzieci, a do ewangelickiej (obecny budynek przedszkola) 55.

35. Życie społeczne Żydów nowomiejskich koncentrowało się nie tylko wokół synagogi i szkoły. Bardzo ważną rolę odgrywały różnego rodzaju stowarzyszenia, które spajały tę społeczność i pozwalały jej zachować swoją kulturową odrębność.

W Nowym Mieście istniały w Nowym Mieście n. W. następujące stowarzyszenia ludności żydowskiej:

Slajd26 „Stowarzyszenia żydowskie w Nowym Mieście n. W. w XIX w.

Stowarzyszenie opieki nad chorymi	Przewodniczący S. Senger
Stowarzyszenie pogrzebowe	Przewodniczący A. Engelmann
Stowarzyszenie kobiet	Przewodnicząca J. Brandy
Stow. Beth-hamidrasch	

Stow. Chebra Radischa	
Stow. Schneider-Chebra	

36. Jednym z ważniejszych stowarzyszeń było Stowarzyszenie Beth-hamidrasch, które zostało powołane do życia w roku 1837 przez ówczesnego rabina Salomona Elias'a.

Stowarzyszenie to stawiało sobie za cel wspieranie studiowania Tory. W roku 1861 liczyło ono 19, w 1862 – 16, 1863/64 – 25, a w roku 1865 – 30 członków.

Majątek tego stowarzyszenia opiewał w roku 1873 na 270 talarów i 25 groszy, a na koniec 1880 na 1063,50 marek.

(Dla porównania wybrukowanie N. Miasta kamieniem polnym w latach 1862-63 kosztowało 718 talarów).

37. Członkowie stowarzyszenia byli zobowiązani, do codziennego udziału, po nabożeństwie porannym, w wykładach talmudycznych rabina, między Mincha (czyli modlitwą poranną) a Maariv (modlitwą wieczorną) do uczenia się „Magen Abraham”(komentarzy wybitnego rabina Abrahama Gombinera z Kalisza, które miały olbrzymi wpływ na życie Żydów w Europie Wschodniej)), 7 Adar (marca)(w rocznicę narodzin i śmierci proroka Abrahama) do poszczenia, w noc przed świętem Schebuoth i Hoschana rabba (siódmy dzień święta Sukkot tzw. Święta Szalasów na pamiątkę ucieczki Izraelitów z Egiptu) nie wolno było im się kłaść spać, a podczas siedmiu dni żałoby musieli się uczyć w domu pogrzebowym.

38. Stowarzyszenie Chebra Radisha powstało (19. Adar II 5570 – 25 marca 1810). Jego członkowie byli zobowiązani do corocznego odwiedzania cmentarza w dniu 7. Adar i odmawiania modlitw oraz pełnienia straży nocnych.

Przewodniczący stowarzyszenia miał z kolei obowiązek przygotowywania różnego rodzaju kompotów dla chorych oraz przekazywania ich zamożnym za odpłatnością, a ubogim za darmo.

39. Zamożni okoliczni Żydzi wspomagali finansowo działalność gminy żydowskiej w Nowym Mieście n. W.

Jednym z nich był właściciel ziemski Moritz Mosche b. Jehuda Alexander, właściciel posiadłości Klęka, części majątku Kennemann'a, który dostarczał nieodpłatnie gminie żydowskiej i stowarzyszeniu Beth-hamidrasch drewno na opał ze swoich lasów i pozostawił gminie żydowskiej kapitał w wysokości 2000 talarów, oprocentowany na 5%. Odsetki od tej kwoty w połowie przeznaczane były na utrzymanie miejscowego rabina, a w drugiej połowie na wyposażenie biednych dziewcząt żydowskich z Nowego Miasta n.W. lub Miłostawia. Za pieniądze z części spadku po Mosche Alexandrze wykonano płot wokół cmentarza żydowskiego i pobudowano dom dozorczy cmentarza.

40. Roku założenia stowarzyszenia „Schneider-Chebra” nie da się ustalić, ponieważ

jego stary statut spłonął podczas pożaru miasta w 1816 r.

41. W tym miejscu może powstać pytanie, gdzie się znajdował ów cmentarz żydowski, zwany kirkutem, który został ogrodzony za pieniądze po Mosche Alexandrze?

Istniał on w Komorzy na tzw. Żydowskich Górach. Dziś trudno dostrzec tam po nim jakiegokolwiek ślady. Na początku lat czterdziestych ubiegłego wieku zniszczyli go hitlerowcy usuwając z niego macewy (nagrobki), a kompletnej dewastacji grobów i cmentarza dokonano na początku lat siedemdziesiątych, w czasach PRL, kiedy to wywożono stamtąd piasek pod obwodnicę Nowego Miasta n. W. i nasyp do nowego mostu przez Wartę. Świadkowie mówią, że w zwałach piasku można było zauważyć ludzkie kości.

Oto kilka zdjęć z dawnego kirkutu.

Slajd27kirkut1 Widok współczesny kirkutu1

Slajd28kirkut2 Widok współczesny kirkutu2

Slajd29kirkut3 Widok współczesny kirkutu3

Slajd30kirkut_pozostałości1 „Ślady po kirkucie1”

Slajd31kirkut_pozostałości2 „Ślady po kirkucie2”

Slajd32kirkut_pozostałości3 „Ślady po kirkucie3”

42. Na szczęście zachowała się stamtąd jedna macewa, datowana na połowę XIX wieku. Znajduje się ona w Muzeum Regionalnym w Jarocinie.

Slajd33 „Macewa z kirkutu na Żydowskich Górach w Komorzy”

Widnieje na niej napis w języku hebrajskim. Tłumaczenie inskrypcji brzmi: „Bogobojna kobieta Pani Fejge córka rabina Jakoba Kohena żona Toweia Laufera zmarła 30 listopada 1854 roku”. T. N. C. B. H (skrót od „Niech będzie między tymi, którzy zmartwychwstają”).

43. A jak wyglądał sam obrzęd pogrzebu żydowskiego?

Prezentacja: „Żydowski pogrzeb w przedwojennej Polsce” (slajdy34 – 38)

(Uwaga: dolne zdjęcie w slajdzie 38 trzeba usunąć lub wymienić)

45. W roku 1931 nowomiejska gmina żydowska uległa likwidacji. Dokumenty likwidacyjne podpisał burmistrz Sarnowski.

Budynki należące do gminy żydowskiej zostały zamknięte i stały przez jakiś czas puste. W latach 30. z powodu olbrzymich trudności lokalowych zostały przeznaczony na wynajem.

Z krajobrazu Nowego Miasta nad Wartą zniknęła z czasem piękna synagoga, zburzona na rozkaz hitlerowców.

Nie dostrzeżemy również wieży kościoła ewangelickiego...

Slajd39 (Slajd01, Slajd1 i Slajd2 na jednym slajdzie)

Ale to już temat kolejnej opowieści o kolejnej mało znanej karcie historii naszej miejscowości.

Slajd40 Biografia

Slajd41 „Projekt opracowały”

Slajd42 Koniec